

Paweł Popieliński, Andrzej Łuczak

Polityka publiczna wobec Romów w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego

Abstrakt

Artykuł dotyczy aspektów polskiej polityki publicznej wobec społeczności romskiej żyjącej w Polsce, na przykładzie województwa lubuskiego. Przedstawia najważniejsze skutki i efekty polityki względem społeczności romskiej w ostatnich latach. Autorzy scharakteryzowali genezę powstania, jak i też główne wytyczne rządowych programów na rzecz społeczności romskiej oraz ich wpływ na życie tej grupy mniejszościowej, jej integracji społecznej i obywatelskiej w kontekście bezpieczeństwa tej grupy oraz bezpieczeństwa lokalnego na przykładzie województwa lubuskiego. Niezwykle cennym elementem artykułu jest przedstawienie efektów obranej polityki, mających miejsce w ostatnich latach, z perspektywy społeczności romskiej w województwie lubuskim, w szczególności, co zostało dotychczas dla niej zrobione i co daje jej taki program, jak przyczynia się do poprawy życia społeczności romskiej w tej części kraju.

Słowa kluczowe: Romowie, programy rządowe / krajowe strategie na rzecz społeczności romskiej, polityka publiczna, województwo lubuskie

Romowie w Polsce, jak i w wielu innych państwach, są grupą mniejszościową, która wciąż znajduje się na marginesie społecznym, a znaczna część tej społeczności zalicza się do najbardziej upośledzonych społecznie¹. Ten stan rzeczy próbuje zmienić od długiego czasu państwo polskie, w którego interesie jest, aby poprawić standard życia i integrację społeczną większości Romów mieszkających w Polsce od stuleci.

Nową sytuację dla mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, w tym Romów, przyniósł przełom polityczny w 1989 r. i podjęte przemiany społeczno-polityczne. Proces demokratycznych przemian przyniósł transformację polityki

¹ D. Ringold, *Roma & the Transition in Central & Eastern Europe: Trends & Challenges*, Washington 2000; D. Crowe, J. Kolsti, I. Hancock, *The Gypsies of Eastern Europe*, New York 2016.

państwa wobec mniejszości narodowych i etnicznych. W nowych realiach politycznych zrezygnowano z forsowanego w okresie PRL mitu o jednolitej strukturze etnicznej państwa. Nastąpiła zmiana założeń i mechanizmów wytyczających politykę wobec mniejszości narodowych i etnicznych. W odniesieniu do tych mniejszości istnieje zakaz asymilacji osób należących do nich. Uznano wszystkie te mniejszości za równoprawną część polskiego społeczeństwa, zagwarantowano im prawa do zachowania i rozwoju własnej tożsamości narodowej, kultury, języka i religii. Przyjęta w 1997 r. Konstytucja RP w art. 35 zagwarantowała wszystkim obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych, obecnych od ponad 100 lat w Polsce, prawo do zachowania, pielęgnowania i rozwoju własnej tożsamości kulturowej i możliwość tworzenia instytucji służących jej ochronie.

Rozwinięcie i skonkretyzowanie praw przysługujących mniejszościom w Konstytucji RP nastąpiło z chwilą wejścia w życie ustawy z 6 I 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym². Ustawa ta definiuje prawnie termin „mniejszości narodowe” i „mniejszości etniczne”, określa prawa mniejszości, w tym do zachowania i rozwoju własnej tożsamości kulturowej, oraz obowiązki państwa dotyczące ochrony prawa tychże mniejszości³.

Począwszy od wejścia ustawy w życie w maju 2005 r. aż do 2022 r. dokonano w niej niewielkich zmian. Jednak te wprowadzone były istotne dla lepszego funkcjonowania grup mniejszościowych w Polsce, w tym mniejszości romskiej. Dzięki wprowadzonej ustawie, polskie ustawodawstwo zostało dostosowane do standardów państw demokratycznych. Ustawa stwarza ramy dla polityki państwa polskiego wobec mniejszości oraz określa ich prawa, jednocześnie stanowiąc jedno z narzędzi polityki etnicznej. Do jej celów należy nie tylko ochrona prawna mniejszości narodowych i etnicznych, ale również stworzenie warunków dla ich integracji społecznej. Stanowi to element bezpieczeństwa etnicznego państwa. Z tego względu w III RP prowadzona jest wobec grup mniejszościowych polityka publiczna, w tym m.in. wobec społeczności romskiej. Pod pojęciem „polityka publiczna” rozumie się w niniejszym artykule sferę lub dziedzinę zracjonalizowanych i systemowych działań państwa i społeczeństwa wokół problemów publicznych⁴. Innymi słowy jest to proces działań systemowych, które są realizowane przez instytucje władzy publicznej, np. administrację rządową i samorządową, mające na celu rozwiązywanie problemów w różnych obszarach życia społecznego⁵.

² Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141 z późn. zm.

³ P.J. Krzyżanowski, P. Popieliński, *Integracja Romów po 1989 roku jako element bezpieczeństwa kulturowego państwa*, [w:] *Z zagadnień bezpieczeństwa Polski i współczesnego świata*, red. P.A. Leszczyński, A. Chabasińska, Gorzów Wielkopolski 2016, s. 256.

⁴ M. Considine, *Making Public Policy: Institutions, Actors, Strategies*, Cambridge 2005.

⁵ R.D. Gómez-Arias, *Public Policies Between Theory and Practice*, „Ánfora” 2019, vol. 26, no. 46, s. 111-120; D. Kozaczka, *Polityki publiczne jako proces*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7, s. 327.

Według Jarosława Górniaka oraz Stanisława Mazura polityka publiczna przybiera postać aktów normatywnych, strategii, programów i konkretnych przedsięwzięć o charakterze regulacyjnym lub dotyczącym rozdysponowania zasobów (alokacyjnym), wskazujących cele, środki działania, zasoby i terminy⁶.

W niniejszym artykule podstawą do formułowania rozważań i wniosków są badania autorów przeprowadzone w ostatniej dekadzie wśród mniejszości romskiej w województwie lubuskim, ze szczególnym uwzględnieniem wywiadów z liderami romskimi. Dominującą w artykule i przeprowadzonych badaniach perspektywą metodologiczną jest analiza czynnikowa, instytucjonalno-prawna oraz krytyczna analiza źródeł zebranych przez autorów podczas kwerend bibliotecznych oraz uzyskanych materiałów i dokumentów od państwowych i niepaństwowych instytucji wspierających działalność mniejszości romskiej, a także organizacji mniejszości romskiej w województwie lubuskim.

Już od pierwszych lat przemian demokratycznych ożywiła się działalność środowisk mniejszościowych, w tym mniejszości romskiej⁷. Romowie w Polsce tworzą w sumie ok. 20-tysięczną mniejszość etniczną⁸. Społeczność ta jest zasadniczo rozproszona i niezintegrowana społecznie. Największe skupiska Romów znajdują się w województwie dolnośląskim, małopolskim i śląskim oraz w dużych miastach. W województwie lubuskim żyje według szacunków ok. 700 członków społeczności romskiej⁹. Romowie stanowią ludność przede wszystkim o charakterze miejskim. Rozmieszczenie tej społeczności na terytorium naszego kraju jest efektem komunistycznej polityki w latach 50. i 60. ubiegłego stulecia, która opierała się przede wszystkim na przymusowym osiedlaniu rodzin romskich¹⁰.

⁶ J. Górniak, S. Mazur, *Polityki publiczne oparte na dowodach i ich zastosowanie do rynku pracy*, [w:] *W kierunku polityki rynku pracy opartej na dowodach*, red. J. Górniak, S. Mazur, Warszawa 2010, s. 12.

⁷ A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994, s. 156.

⁸ Dane dotyczące społeczności romskiej w Polsce: Według Narodowego Spisu Powszechnego 2002 żyło ponad 20 tys. i Narodowego Spisu Powszechnego 2011 ok. 17 tys. Romów. *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015. Należy dodać, że do tej pory nie zostały całkowicie upublicznione dane dotyczące liczebności mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce podczas przeprowadzonego w 2021 r. spisu powszechnego. Ostatecznych danych należy oczekiwać w najbliższym czasie.

⁹ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji przystępując do planowania programu na rzecz społeczności romskiej, w 2003 r. zgromadziło informacje dotyczące rozmieszczenia i liczebności Romów w Polsce na podstawie szacunkowych danych przygotowanych przez urzędy wojewódzkie. Patrz: P.J. Krzyżanowski, *Polityka Polski wobec Romów – uwagi w kontekście działań administracji rządowej po 1989 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji i Bezpieczeństwa” 2012, nr 1, s. 19.

¹⁰ Patrz więcej na ten temat: P.J. Krzyżanowski, *Między wędrownką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945–1964*, Gorzów Wielkopolski 2017; idem, *Między przymusowym osiedleniem*

Polskie władze od wielu lat podejmują działania mające poprawić położenie społeczne Romów poprzez ułatwienie w dostępie do edukacji, służby zdrowia, zatrudnienia, ochrony socjalnej i poprawienie warunków mieszkaniowych. Istotnym celem tej polityki jest także zapewnienie Romom pełnego uczestnictwa w życiu społeczeństwa obywatelskiego oraz zniwelowanie różnic dzielących ich od reszty społeczeństwa. Zarówno władze, jak i sama zainteresowana strona – Romowie, zdają sobie sprawę, że bez rozwiązania tych problemów nie tylko nie dojdzie do aktywnego funkcjonowania społeczności romskiej wśród społeczeństwa większościowego, ale także do zgodnej koegzystencji Romów i Polaków.

Realizacji tak postawionych celów służy podjęta począwszy od początku lat 90. XX w. współpraca Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji z organizacjami romskimi, przede wszystkim w ramach Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych, w której to Romowie posiadają dwóch stałych przedstawicieli oraz jest stworzony Zespół do Spraw Romskich, w którego skład wchodzi przedstawiciele administracji rządowej oraz osoby reprezentujące organizacje i lokalne społeczności romskie. Współpraca jest także realizowana częściowo na poziomie administracji wojewódzkiej, gdzie istotną rolę odgrywają pełnomocnicy ds. mniejszości. Ponadto władze samorządowe biorą aktywnie udział we wspieraniu społeczności romskiej, działając przede wszystkim zgodnie z ustawami o pomocy społecznej, o systemie oświaty, o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym¹¹.

W związku ze wsparciem społeczności romskiej w Polsce stworzono dotychczas kilka programów rządowych na jej rzecz. Pierwszy pomocowy program nosił nazwę: *Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim* i został przeprowadzony w latach 2001-2003¹². Jego rezultaty posłużyły do opracowania następnego programu pod nazwą: „Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce”. Był on realizowany w latach 2004-2013 w obszarach: edukacji, sytuacji bytowej, opieki zdrowotnej, przeciwdziałania bezrobociu, przeciwdziałania przestępstwom na tle etnicznym, podtrzymywania i upowszechniania kultury romskiej, wiedzy o Romach oraz edukacji obywatelskiej społeczności romskiej. Na realizację programu corocznie było przeznaczane z budżetu państwa 10 mln PLN. Środki finansowe w postaci dotacji udzielano na podstawie konkursu, a ubiegać się o te pieniądze mogły jednostki samorządu terytorialnego, romskie i nieromskie organizacje pozarządowe oraz inne podmioty

a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964–1989, Gorzów Wielkopolski 2021.

¹¹ Ł. Żołądek, *Romowie w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze” 2014, vol. 172, nr 12, s. 3; P.J. Krzyżanowski, *Polityka Polski...*

¹² *Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–03*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spolej/pilotazowy-program-rza> (12 VIII 2022).

(uczelnie, związki wyznaniowe itp.)¹³. Organizacje romskie stanowiły niewielki odsetek wszystkich podmiotów, które mogły korzystać z omawianego wsparcia. Jedynie część pieniędzy przeznaczonych dla poprawy warunków życia społeczności romskiej trafiło do romskich organizacji.

W kolejnych latach opracowano rządowy program pomocowy *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014-2020*¹⁴. Jednak, aby przeznaczyć środki finansowe z budżetu państwa na dalsze wsparcie Romów w wyżej wspomnianych obszarach życia społecznego należało znowelizować ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Jednocześnie doprecyzowano przepisy dotyczące kompetencji ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych w zakresie działań dotyczących mniejszości.

Kolejnym programem rządu skierowanym na wsparcie społeczności romskiej był *Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021-2030*. Stanowi on kontynuację i rozwinięcie działań podejmowanych we wcześniej wspomnianych programach. Głównym celem programu jest zwiększenie poziomu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce poprzez działania w dziedzinie edukacji – w tym kulturowej, historycznej i obywatelskiej – aktywizacji zawodowej, ochrony zdrowia oraz poprawy sytuacji mieszkaniowej. Stawia się w nim przede wszystkim na takie elementy jak: wykształcenie, odnalezienie się na rynku pracy, sytuację bytową i zdrowotną. Należy jednak podkreślić, że kluczowym narzędziem jest od wielu lat edukacja, ponieważ bez poprawy poziomu edukacji Romów działania prowadzone w innych dziedzinach życia społecznego są w zasadzie nieefektywne. Zwiększenie uczestnictwa Romów w systemie edukacji, na rynku pracy oraz poprawa ich stanu zdrowia i infrastruktury mieszkaniowej jest szansą na zbliżenie społeczności romskiej do standardów uczestnictwa w różnych sferach życia społecznego innych grup ludności w naszym kraju.

Podejmowane działania mają zapewnić Romom szansę na rozpoczęcie uregulowanego życia społecznego oraz umożliwić wejście na rynek pracy. Mają one stać się czynnikiem poprawy warunków ich życia i pracy, w szczególności zapewnienia właściwej ochrony socjalnej, trwałego zatrudnienia oraz przeciwdziałania izolacji społecznej. Należy jednak podkreślić, że zadaniem programu nie jest doraźna pomoc społeczności romskiej w trudnej sytuacji, ale przede wszystkim wypracowanie mechanizmów pozwalających na trwałą poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej tej grupy etnicznej.

¹³ *Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole> (12 VIII 2022).

¹⁴ *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol> (12 VIII 2022).

Region Środkowego Nadodrza, współczesnego województwa lubuskiego, był zamieszkiwany przez różnorakie grupy etniczne. Jedną z nich byli i są Romowie. Najpierw przed 1945 r., w ramach państwa niemieckiego, później po zakończeniu II wojny światowej w ramach państwa polskiego. Na tereny współczesnej Ziemi Lubuskiej napłynęli przedstawiciele różnych grup romskich. Region ten wszedł w skład tzw. „Ziem Odzyskanych”. Zakończenie wojny wiązało się z wielkimi migracjami ludności, wysiedleniem ludności niemieckiej, przemieszczaniem się ludności polskiej z tzw. Kresów¹⁵. Na te tereny przybywały już od 1945 r. tysiące nowych osadników, którzy zaczęli budować swoje życie na nowo w ramach państwa polskiego. Także Romowie z terenów wschodnich województw II Rzeczypospolitej kierowali się na nowe tereny. Pochodzili z dawnych województw lwowskiego, stanisławowskiego, Wołynia. Świadczyło to o ich związkach z polską wspólnotą narodową, poczuciem przynależności do polskiego społeczeństwa. Na terenach Ziemi Lubuskiej niemalże wszyscy byli nowi. Przybywali z terenów dawnej Polski wschodniej, pobliskiej Wielkopolski, Mazowsza¹⁶.

Obecność polskich Romów w lubuskich miastach datuje się już od połowy 1945 r. Swoicie autochtoniczną grupą byli Sinti, którzy przed wojną żyli w obrębie państwa niemieckiego. Warto tutaj wymienić takie rodziny jak Adler, Szubert, Brühl, Szwarc, Merstein, Weise. To one zamieszkiwały zaraz po wojnie tereny południowej części współczesnego województwa lubuskiego¹⁷, początkowo do 1950 r. wchodzącego w skład województwa poznańskiego, aby w 1950 r. utworzyć samodzielną jednostkę organizacyjną w postaci województwa zielonogórskiego. Na kolejną reformę administracyjną trzeba było czekać do 1975 r., kiedy to region został podzielony na województwo zielonogórskie i gorzowskie. Po przemianach ustrojowych, przełomowy dla regionu okazał się rok 1998 i kolejna reforma administracyjna kraju. W 1999 r. powstało województwo lubuskie ze stolicami w Gorzowie Wielkopolskim – siedzibą wojewody oraz Zieloną Górą – siedzibą sejmiku wojewódzkiego¹⁸.

W okresie PRL – do 1989 r. – stosunkowo liczna w regionie była grupa Sinti. Ich związki z państwem niemieckim były silne i wzmożone. Spowodowane to było chociażby przez prosty fakt rozdzielenia wielu rodzin w wyniku działań

¹⁵ B. Nitschke, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2001, s. 229–244; A. Łuczak, *Sytuacja ludności romskiej na ziemi lubuskiej w XX wieku*, Szczecinek 2013, s. 5–20.

¹⁶ A. Łuczak, *Sytuacja ludności...*, s. 20–35. Na temat historii Romów na Ziemi Lubuskiej oraz jej sytuacji można dowiedzieć się z audycji Radia Zachód pt. *Szlakiem taborów* (wywiad z Piotrem Krzyżanowskim oraz Andrzejem Łuczakiem), <https://zachod.pl/676437/co-jak-i-dlaczego-11-07-2022/> (12 VIII 2022).

¹⁷ A. Łuczak, *Romowie na ziemi lubuskiej – dawne i współczesne konteksty*, [w:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, red. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019, s. 215–230.

¹⁸ *Ibidem*.

wojennych i zmian granic państwowych. Część z nich pozostała w Niemczech, część w nowej Polsce¹⁹.

Rzadko wspomniany jest fakt, że także ta grupa narodowa budowała tożsamość regionu lubuskiego po 1945 r. W latach 70. i 80. ubiegłego wieku doszło do szerszych migracji Sintów z Polski, z regionu Środkowego Nadodrza. Wyjazdy skierowane były do Niemiec, co było efektem normalizacji stosunków dyplomatycznych z zachodnim sąsiadem²⁰.

Poza Sinti, wśród romskich mieszkańców województwa lubuskiego występują przedstawiciele niemalże wszystkich grup romskich zamieszkujących nasz kraj. Liczebnie dominuje grupa Polska Roma²¹, choć są także przedstawiciele Bergitka Roma. Także, choć w mniejszej skali, mieszkańcami lubuskiego regionu są przedstawiciele grup Kełderasz i Lowarów²².

Według ostatniego spisu z 2011 r. województwo lubuskie zamieszkuje ok. 300 osób pochodzenia romskiego na milion mieszkańców regionu. W zdecydowanej większości miejscem zamieszkania są lubuskie miasta i miasteczka, rzadziej tereny wiejskie. Do głównych miejsc osadnictwa zaliczyć należy Zieloną Górę, Nową Sól, Sulechów, Międzyrzecz, Gorzów Wielkopolski, Kostrzyn, Kożuchów, Krosno Odrzańskie, Słubice, Szprotawę, Świebodzin, Żagań, Żary i wiele pomniejszych, gdzie mieszkają pojedyncze rodziny²³.

Jest to więc grupa stosunkowo nieliczna. Często w przypadku grupy Sintów, ale także Kełderaszów i Lowarów żyjąca pomiędzy dwoma państwami – Polską i naszymi zachodnimi sąsiadami. Skupiona w ośrodkach miejskich²⁴. Sytuacja całej społeczności w regionie jest bardzo zróżnicowana. Obok ludzi żyjących w wystawnych willach bytują także Romowie, egzystujący często w skrajnie ciężkich warunkach. W skrajnej biedzie, z nikłymi dochodami, pochodzącymi przeważnie z ośrodków pomocy społecznej. Rozwarstwienie całej grupy pod względem ogólnej sytuacji życiowej jest bardzo duże. W stosunkowo najgorszej sytuacji materialnej są przedstawiciele grupy Bergitka Roma. Rzadziej innych grup. Różnice te odnoszą się także do innych sfer – mieszkalnictwa, wykształcenia, sytuacji zdrowotnej, materialnej, stopnia integracji²⁵.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ M. Tomala, *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 roku. Dokumenty i materiały*, „Zeszyty Niemcoznawcze” 1995, z. 3/4; wywiad z Adolfem Goldi Schwarzem, Zielona Góra 2008 r.

²¹ Mieszkają tu w zdecydowanej większości przedstawiciele grupy Polska Roma. Przede wszystkim członkowie i potomkowie taboru z Kresów Wschodnich o silnych tradycjach artystycznych.

²² Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi w latach 2009-2021.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Problemy Romów w województwie lubuskim są podobne jak w innych częściach kraju. Omawiany region nie jest pod tym względem wyjątkiem. Jest wiele miejsc, osób, rodzin, które wymagają wsparcia instytucji publicznych. Jak już wspomniano, od 2001 r. w Polsce realizowane są krajowe programy pomocowe – programy rządowe / strategie na rzecz społeczności romskiej. Dobrze się stało, że podejmowane w ostatnich latach działania są kontynuowane. Wysiłki wielu osób i organizacji przyniosły bowiem wiele dobrych i pozytywnych zmian. Uzasadniają one sensowność dalszej ich realizacji i kontynuacji²⁶. Przede wszystkim programy pomocowe mają charakter integracyjny. To istotne, jeśli nie kluczowe. Chociaż w nazwie wymieniają one tylko Romów, to korzysta z nich całe społeczeństwo. Mimo że integracja społeczna Romów w województwie lubuskim jest bardziej zaawansowana, niż w innych częściach kraju, to wciąż potrzebne są działania w tym kierunku²⁷. Efektów omawianych strategii pomocowych jest wiele. Co warto podkreślić, bardzo ważne jest to, że korzysta na tym całe społeczeństwo, a ponadto nie przyczyniają się one do jakiegos uprzywilejowania Romów na tle całej populacji²⁸. Jednym z istotnych efektów owych programów pomocowych jest wzrost świadomości całej społeczności, jej aktywizacja i poprawa sytuacji w różnych obszarach i dziedzinach życia. Dzięki środkom uzyskiwanym ze wsparcia rządowego rozwinęły się ośrodki, organizacje, pojawili się ludzie działający i pracujący na rzecz społeczności romskiej²⁹. Kwestią bezsprzecznie priorytetową jest cały czas edukacja. Coraz więcej osób spośród zamieszkujących region Romów kształci się. Pod tym względem sytuacja jest coraz lepsza, pamiętając jednak, że wciąż jest jeszcze wiele do zrobienia w tym obszarze. Nauka staje się coraz bardziej modna. Młodzi Romowie widzą korzyści płynące z niej. Pojawia się coraz więcej osób kształcących się w szkołach ponadpodstawowych i na wyższych uczelniach. Wiele barier zostało przełamanych³⁰. W samej Zielonej Górze jest co najmniej 15 osób, które skorzystały z programów stypendialnych. Często przyznawane wsparcie pomagało kontynuować młodzieży naukę. Pozwalało na zakup niezbędnych książek, materiałów biurowych, biletów na dojazdy do szkół, na uczelnie, wyjazdy w trakcie pisania prac licencjackich i magisterskich. Wśród absolwentów wyższych uczelni z województwa lubuskiego są przedstawiciele różnych kierunków i dziedzin nauki – pedagogiki, historii, administracji publicznej, budownictwa, turystyki, prawa, resocjalizacji, germanistyki i wielu innych.

²⁶ A. Łuczak, *Romskie organizacje pozarządowe w Polsce i ich rola w kształtowaniu romskiej tożsamości*, [w:] *Mniejszości narodowe na ziemiach polskich*, red. W. Mielewczyk, Szreniawa 2018, s. 198-209.

²⁷ P.J. Krzyżanowski, P. Popieliński, *op.cit.*, s. 34-36.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Więcej na ten temat patrz m.in. B.A. Orłowska, *Edukacja dzieci romskich na ziemi lubuskiej w latach 2004–2015*, „Acta Politica Polonica” 2017, nr 2, s. 73-90.

Niektórzy skończyli więcej niż jeden kierunek³¹. Część wciąż kontynuuje naukę. To bardzo pozytywny wymiar istnienia i realizacji programów na rzecz społeczności romskiej. Na rynek pracy zaczynają wchodzić romscy pedagodzy, inżynierowie, nauczyciele i przedstawiciele wielu innych zawodów. Oczywiście zmiany te nie obejmują wszystkich. Cały czas istnieje wiele barier w obszarze edukacji. Także wśród młodych, a przede wszystkim w ich rodzinach, starszym pokoleniu. Sytuacja jednak cały czas się zmienia. Wśród Romów zamieszkujących w regionie lubuskim nierzadko są rodziny, w których wszystkie dzieci legitymują się wykształceniem wyższym. To prawdziwy przełom. Istotne jest, aby pokonywać te bariery u młodego pokolenia, ale także wśród osób starszych, ich rodziców, dziadków³².

W województwie lubuskim dochodziło także do przypadków bardzo interesującego zjawiska powrotu do romskiej tożsamości. Dotyczyło to osób wywodzących się z rodzin o podwójnej tożsamości, najczęściej polsko-romskiej. Kiedy młodzi ludzie dowiadawali się o swoich przodkach, korzeniach, zaczęli identyfikować się ze społecznością romską, odczuwać przynależność do tej grupy etnicznej³³. Jeżeli chodzi o terytorialne rozmieszczenie osób pobierających naukę to przekłada się to na teren całego województwa. W Zielonej Górze z programów stypendialnych na przestrzeni lat korzystało co najmniej 15 osób. Żadna z nich nie jest dzisiaj bezrobotna i nie jest petentem ośrodków pomocy społecznej. Pracują w różnorodnych zawodach, branżach. Stoją na czele prywatnych firm, prowadząc przedsiębiorstwa budowlane, prywatne przedszkola i wiele innych. Potwierdza to tylko sens istnienia wsparcia ze strony państwa. Są tego namacalne i widoczne efekty³⁴.

Bez wątpienia kolejnym wymiernym efektem polityki państwa w regionie lubuskim jest wzrost aktywności i świadomości obywatelskiej lubuskich Romów. Prężnie działają organizacje pozarządowe wspierające tę społeczność – Gorzów Wielkopolski, Nowa Sól, Zielona Góra to tylko niektóre przykłady. Przy nich działają świetlice integracyjne, do których uczęszczają romscy i polscy uczniowie. Organizowane są w nich zajęcia pozaszkolne, odbywają się zajęcia wyrównawcze, nauczane są języki obce, w siedzibach są salki informatyczne. Pracują w nich nauczyciele i asystenci. Dzieci mają co robić po zajęciach szkolnych. Są też wyjazdy. Wycieczki do różnych miast i ciekawych miejsc w kraju³⁵.

³¹ Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z członkami społeczności romskiej w latach 2009-2021.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ P.J. Krzyżanowski, A. Łuczak, *Polityka państwa wobec mniejszości romskiej w Polsce. Bilans dokonania po 1989 roku i współczesne wyzwania*, [w:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016, s. 367-382.

Romowie nauczyli się korzystać z możliwych do wykorzystania środków. Efektem tych działań jest większa liczba dzieci na zajęciach lekcyjnych, wyższe średnie ocen, więcej osób kontynuujących naukę na poziomie ponadelementarnym³⁶. Niezwykle cenną rolę w obszarze edukacji stanowią asystenci edukacji romskiej. Wywodzą się z tego samego środowiska, co sami uczniowie. Stanowią łącznik pomiędzy środowiskiem szkolnym a uczniami. Pomagają w nauce. Osoby pełniące te funkcje są coraz bardziej świadome roli swojego zawodu i jego wagi. Swoją pracę wykonują z pełnym poświęceniem i oddaniem. Podnoszą swoje kwalifikacje, umiejętności, uczestniczą w szkoleniach, spotkaniach. Tym samym pomagając sobie i innym³⁷.

Na przestrzeni ostatnich lat zauważyć można także pojawienie się pozytywnego klimatu wokół romskiej kultury. By ją promować i rozwijać, z jednej strony aktywiści i działacze romscy mogą korzystać z pomocy państwa w obrębie krajowych strategii, z drugiej strony władze samorządowe także w przeważającej części są przychylne i otwarte. Za przykład może posłużyć Gorzów Wielkopolski, gdzie pod egidą i kierownictwem Edwarda Dębickiego, kompozytora, poety i pisarza (od 1955 r. aktywnie działającego na rzecz tworzenia i popularyzacji kultury cygańskiej w Polsce i na świecie), odbywa się od 30 lat festiwal *Romane Dyvesa*. Stał się on jedną z wizytówek miasta i całego regionu. Jest okazją dla promocji Gorzowa, jak i też muzyki romskiej³⁸. Doceniani są też wybitni przedstawiciele lubuskich Romów. Przede wszystkim wspomniany wcześniej Edward Dębicki, który otrzymał tytuł honorowego obywatela Gorzowa Wielkopolskiego oraz województwa lubuskiego, został także uhonorowany m.in. przez ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego złotym medalem Zasłużony Kulturze Polskiej *Gloria Artis*³⁹. Podobnie Alfreda Noncia Markowska, często określana „romską Sandlerową”, która ratowała podczas wojny żydowskie i romskie dzieci. Odznaczona w 2006 r. przez prezydenta Lecha Kaczyńskiego Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Honorowa obywatelka nadwarciańskiego miasta⁴⁰. Na terenie województwa lubuskiego działał i tworzył Karol Parno Gierliński. Romski artysta, działacz społeczny, odznaczony Złotym

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ A. Łuczak, *Budowanie mostów między kulturami. Program asystentów edukacji romskiej*, „Romano Atmo” 2013, nr 3, s. 14-18.

³⁸ P.J. Krzyżanowski, *Proces mobilizacji etnicznej Romów na przykładzie Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich Romane Dyvesa*, [w:] *Mobilizacja i etniczność. Procesy mobilizacji mniejszości narodowych i etnicznych w województwie zachodniopomorskim na tle doświadczeń grup narodowościowych w innych regionach*, red. M. Giedrojć, D. Kowalewska, M. Mieczkowska, Szczecin 2012, s. 263-271; P.J. Krzyżanowski, *Realizacja rządowego programu integracji społeczności romskiej w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 2 (16), s. 131 i 138.

³⁹ Zob. *Kustosz cygańskiej pamięci...*

⁴⁰ A. Łuczak, *Romowie na ziemi...*, s. 215-245.

Krzyżem Zasługi za działalność na rzecz swojego środowiska. Nie tylko on. Z regionem związana była też przez długie lata słynna poetka Bronisława Wajs-Papusza, która w mieście doczekała się swojego pomnika, tablicy oraz nazwy ulicy⁴¹. To ewenementy na skalę całego kraju, a także Europy. Ponadto bardzo wysokie odznaczenia państwowe mają wielkie znaczenie dla Romów w Polsce, a zwłaszcza zamieszkałych na terenie Ziemi Lubuskiej. Prowadzona działalność oraz uhonorowania przyczyniają się do pozytywnego wizerunku Romów w oczach Polaków i innych narodów, przełamywane są negatywne stereotypy dotyczące społeczności romskiej.

W ostatnich dekadach, w obszarze promocji kultury romskiej udało się wiele zrobić. Do najprężniej działających ośrodków w tym względzie należy zaliczyć Gorzów Wielkopolski. Miasto to jest swoistym centrum kultury cygańskiej/romskiej w Polsce. Tu też powstało w 2002 r. Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy. Członkowie tego stowarzyszenia podczas obchodów 25 rocznicy jego powstania i działalności, Edward Dębicki wraz ze swoją małżonką Ewą oraz Beata A. Orłowska, Piotr J. Krzyżanowski i Janusz Dreczka zostali wyróżnieni medalem Stulecia Odzyskanej Niepodległości przyznany przez prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Warto dodać, że w tym mieście słowo „Cygan” nie jest pejoratywne. W zasadzie nigdy nie doszło tam i w całym regionie do żadnych animozji na tle etnicznym. Jak kiedyś stwierdził prof. Dariusz Rymar *Cygan brzmi w Gorzowie dumnie*. Nie dochodzi w tym regionie także do żadnych wewnętrznych konfliktów wśród społeczności romskiej – między grupami romskimi. Nie tylko koegzystencja, ale współpraca w środowisku romskim, układa się przykładowo. Nie ma w naszym kraju innego regionu, w którym istniałaby taka specyfika. Lubuscy Romowie (Cyganie) – ale nie tylko oni – mimo że posiadają swoją odrębność kulturową i językową, to identyfikują się silnie z polskim państwem, narodem oraz polską kulturą. Są Romami i Polakami. Swoją kulturą wzbogacają jednocześnie kulturę polską, stanowiąc jej część⁴². W Lubuskim społeczność romska stanowi istotny składnik lokalnej społeczności, wnosząc wartości płynące z własnej kultury i tradycji. Osoby, takie jak Papusza, Edward Dębicki i Alfreda Markowska, czy wydarzenia, jak choćby wspomniane Międzynarodowe Spotkania Zespołów Cygańskich *Romane Dyvesa* wpięły się na stałe w powojenną historię regionu⁴³.

Polityka publiczna wobec Romów w województwie lubuskim przynosi wiele dobrego. Romowie na terenie tego województwa w swoich głównych skupiskach,

⁴¹ Bronisława Wajs-Papusza (1908–1987), red. D. Rymar, Gorzów Wielkopolski 2017; *Romowie na Ziemi Lubuskiej*, red. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2022, s. 14–15.

⁴² *Romowie na...*, s. 32; wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi w latach 2009–2021.

⁴³ Por. P.J. Krzyżanowski, *Realizacja rządowego programu...*, s. 140.

na północny województwa w Gorzowie Wielkopolskim i na południu w Nowej Soli, w zasadzie nie potrzebują pomocy materialnej. Ponownie należy w tym kontekście podkreślić znaczenie włączania młodych Romów do instytucjonalnego systemu nauczania. Stąd jest ciągła potrzeba w obszarze edukacji, w tym konieczność obecności asystentów romskich, organizacji świetlic środowiskowych itp.

Program wsparcia dotyczy nie tylko edukacji – choć na nią jest położony główny nacisk i w tym obszarze są największe sukcesy, ale także na zwiększoną integrację społeczną, która przynosi coraz więcej społecznych efektów. Romowie od dziesięcioleci żyją i pracują ze swoimi polskimi sąsiadami w dobrej symbiozie. Brak jest dużych enklaw romskich w lubuskich miastach, oddzielonych murami od reszty społeczeństwa⁴⁴. W obszarze rynku pracy sytuacja nie jest zła, tak jak to ma miejsce w innych regionach Polski. W większych miastach regionu rzadko można znaleźć osoby stale bezrobotne, gorsza sytuacja jest jednak w mniejszych miasteczkach, takich jak Nowa Sól, Sulechów, Żary, Żagań. Tutaj ten problem jest bardziej realny. Podobnie ma się sprawa z sytuacją mieszkaniową. W większych miastach Romowie żyją w zadbanych domach lub mieszkaniach, gorzej jest w mniejszych ośrodkach miejskich regionu.

Z perspektywy społeczno-materialnej sytuacja w skali województwa jest więc zróżnicowana. Jednak większość mieszkańców województwa lubuskiego korzysta ze środków w ramach krajowych strategii⁴⁵, choć jeszcze 10 lat temu wielu nie wiedziało o ich istnieniu, dzisiaj wiedzą i korzystają z nich prawie wszyscy. Tak więc sytuacja w skali całego województwa jest niezła, choć pozostaje jeszcze wiele do zrobienia.

Do wymiernych efektów polityki publicznej wobec Romów w województwie lubuskim można więc zaliczyć:

- a) polepszenie sytuacji edukacyjnej, zwłaszcza młodego pokolenia;
- b) zwiększoną integrację społeczną;
- d) polepszenie odbioru kultury romskiej poprzez odpowiednią jej promocję;
- e) docenianie Romów przez władze samorządowe;
- f) wzrost zainteresowania sprawami romskimi wśród mieszkańców regionu i instytucji publicznych;
- g) podjęcie działań w obrębie krajowych strategii pomocowych przez coraz większą liczbę podmiotów – instytucji, organizacji, jednostek samorządu terytorialnego, placówek oświatowych, uczelni wyższych;
- h) działalność wydawnicza i szkoleniowa prowadzona przez uczelnie wyższe, za przykład może posłużyć Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim;

⁴⁴ A. Łuczak, *Romowie na ziemi...*, s. 215-245.

⁴⁵ Wywiady przeprowadzone przez Andrzeja Łuczaka z członkami społeczności romskiej w latach 2009-2021.

- i) organizacja spotkań, konferencji dotyczących badań nad Romami w województwie – Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski;
- j) organizacja szkoleń dotyczących życia społecznego i kulturowego Romów, np. przez Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej w Gorzowie Wielkopolskim;
- k) działania na rzecz poprawy sytuacji mieszkaniowej;
- l) działania na rzecz poprawy sytuacji zdrowotnej;
- m) wzrost działalności twórczej samych Romów – przykładem może być np. wydanie pierwszego elementarza do nauki języka romskiego w Polsce *Miri Szkoła* autorstwa Karola Parno Gierlińskiego, bajki autorstwa Edwarda Dębickiego czy też Vanessy Merstein;
- n) aktywizacja zawodowa Romów i polepszenie ich sytuacji na rynku pracy;
- o) wzrost przedsiębiorczości;
- p) utrwalenie w obszarze edukacji zawodu asystenta edukacji romskiej;
- q) rozwój organizacji pozarządowych;
- r) powstanie świetlic integracyjnych;
- s) wzrost świadomości społecznej i obywatelskiej wśród Romów;
- t) organizacja festiwali i imprez promujących kulturę romską;
- u) spadek aktów dyskryminacji i nietolerancji, choć cały czas mają one miejsce⁴⁶.

Pozytywnych efektów jest bardzo wiele, co potwierdza sensowność działania służb publicznych w tym zakresie. Oczywiście, jest jeszcze wiele rzeczy do zmiany, przełamania barier, uprzedzeń. W perspektywie kolejnej dekady trwania *Strategii na rzecz Romów* cele te wydają się realne do realizacji. Prawdą jest także fakt, że wszyscy, zarówno strona romska, beneficjenci działań, jak i też strona instytucji publicznych, uczą się w praktyce jak realizować poszczególne zadania. Dzisiaj, w 2022 r. jesteśmy zarówno z wiedzą, jak i też doświadczeniem o wiele dalej niż 20 lat temu.

Istotne jest to, aby działania podejmowane w ramach polityki publicznej wobec omawianej mniejszości miały charakter:

- a) realny, a nie fikcyjny, aby Romowie faktycznie w nich uczestniczyli;
- b) w większości długofalowy, a nie krótkotrwały;
- c) integracyjny, angażujący całe społeczeństwo;
- d) skuteczny, aby przynosiły efekty tych działań;
- e) rozwojowy, aby w przyszłości przynajmniej w większości zniwelować różnice i obszary wymagające działań;
- f) konsultacyjny, tak, aby działania były także układane pod potrzeby społeczności⁴⁷.

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ *Ibidem.*

Kiedy obserwuje się przyjętą przez państwo polskie politykę publiczną na przestrzeni kilku ostatnich dekad to zauważa się wiele jej dobrych i pozytywnych skutków. Polska jako kraj zrobiła i uczyniła wiele, a przyjęte działania mają pozytywny efekt. Oczywiście wszystko podlega dyskusji, warto i trzeba się zastanawiać nad korektami pewnych działań. Nie wszystko miało pozytywny wymiar. Niemniej pozytywów jest znacznie więcej.

Podobnie jak wcześniejsze rządowe programy wsparcia społeczności romskiej, obecnie istniejący program ma na celu zniwelowanie różnic między Romami a resztą społeczeństwa oraz zapewnienie im normalnego funkcjonowania w życiu społecznym. W przypadku województwa lubuskiego w ramach programu (ale i wcześniejszych edycji) przede wszystkim kładziony jest nacisk na edukację, co z perspektywy lat przekłada się na coraz lepszy poziom edukacyjny uczniów romskich. Działalność społeczności romskiej, stowarzyszeń i szkół także prowadzi do polepszenia standardu życia Romów. Wzmacnia to tym samym coraz bardziej zaawansowany proces integracji społeczności romskiej ze społecznością lokalną. Efekty programów na rzecz społeczności romskiej są widoczne w całym regionie. Niemniej jednak wskazane jest kontynuowanie zamierzonych celów w programach rządowych w kolejnych latach, aby pozbyć się lub jak najbardziej zniwelować istniejące jeszcze bariery i przeciwności, z którymi zmagają się społeczność lubuskich Romów.

Abstract

Paweł Popieliński, Andrzej Łuczak

Public policy towards the Roma in Poland on the example of Lubusz Voivodeship

The article deals with polish public policy issue towards the Roma community living in Poland on the example of Lubusz voivodeship. It presents the most important effects and effects of the policy towards the Roma community in Poland in recent years. The authors characterized the genesis of the creation as well as the main guidelines of government programs for the Roma community in Poland and its impact on the life of this minority group, social and civic integration in the context of the security of this group and local security on the example of Lubusz voivodeship. An extremely valuable element of the article is to present effects of this politic in recent years from the perspective of the Roma community in Lubusz voivodeship, in particular what has been done for its so far and what gives it such a program, how it contributes to the improvement of life the Roma community in this part of the country.

Keywords: the Roma, government programs / country strategies towards the Roma community, public policy, Lubusz voivodeship

References

- Bartosz, A., *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994.
- Bronisława Wajs-Papusza (1908–1987), ed. D. Rymar, Gorzów Wielkopolski 2017.
- Considine, M., *Making Public Policy: Institutions, Actors, Strategies*, Cambridge 2005.
- Crowe, D., Kolsti, J. & Hancock, I., *The Gypsies of Eastern Europe*, New York 2016.
- Gómez-Arias, R.D., *Public Policies Between Theory and Practice*, „Ánfora” 2019, vol. 26, no. 46.
- Górniak, J. & Mazur, S., *Polityki publiczne oparte na dowodach i ich zastosowanie do rynku pracy*, [in:] *W kierunku polityki rynku pracy opartej na dowodach*, eds. J. Górniak, S. Mazur, Warszawa 2010.
- Kozaczka, D., *Polityki publiczne jako proces*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7.
- Krzyżanowski, P.J., *Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964–1989*, Gorzów Wielkopolski 2021.
- Krzyżanowski, P.J., *Między wędrownką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945–1964*, Gorzów Wielkopolski 2017.
- Krzyżanowski, P.J., *Polityka Polski wobec Romów – uwagi w kontekście działań administracji rządowej po 1989 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji i Bezpieczeństwa” 2012, nr 1.
- Krzyżanowski, P.J., *Proces mobilizacji etnicznej Romów na przykładzie Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich Romane Dyvesa*, [in:] *Mobilizacja i etniczność. Procesy mobilizacji mniejszości narodowych i etnicznych w województwie zachodniopomorskim na tle doświadczeń grup narodowościowych w innych regionach*, eds. M. Giedroją, D. Kowalewska, M. Mieczkowska, Szczecin 2012.
- Krzyżanowski, P.J., *Realizacja rządowego programu integracji społeczności romskiej w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 2 (16).
- Krzyżanowski, P.J. & Łuczak, A., *Polityka państwa wobec mniejszości romskiej w Polsce. Bilans dokonań po 1989 roku i współczesne wyzwania*, [in:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, eds. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016.
- Krzyżanowski, P.J. & Popieliński, P., *Integracja Romów po 1989 roku jako element bezpieczeństwa kulturowego państwa*, [in:] *Z zagadnień bezpieczeństwa Polski i współczesnego świata*, eds. P.A. Leszczyński, A. Chabasińska, Gorzów Wielkopolski 2016.

- Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, eds. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Łuczak, A., *Budowanie mostów między kulturami program asystentów edukacji romskiej*, „Romano Atmo” 2013, nr 3.
- Łuczak, A., *Romowie na ziemi lubuskiej dawne i współczesne konteksty*, [in:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, eds. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Łuczak, A., *Romskie organizacje pozarządowe w Polsce i ich rola w kształtowaniu romskiej tożsamości*, [in:] *Mniejszości narodowe na ziemiach polskich*, ed. W. Mielewczyk, Szreniawa 2018.
- Łuczak, A., *Sytuacja ludności romskiej na ziemi lubuskiej w XX wieku*, Szczecinek 2013.
- Nitschke, B., *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2001.
- Orłowska, B.A., *Edukacja dzieci romskich na ziemi lubuskiej w latach 2004–2015*, „Acta Politica Polonica” 2017, nr 2.
- Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–03*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/pilotazowy-program-rza>.
- Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol>.
- Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole>.
- Ringold, D., *Roma & the Transition in Central & Eastern Europe: Trends & Challenges*, Washington 2000.
- Romowie na Ziemi Lubuskiej*, eds. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2022.
- Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- Szlakiem taborów* (wywiad z Piotrem Krzyżanowskim oraz Andrzejem Łuczakiem) <https://zachod.pl/676437/co-jak-i-dlaczego-11-07-2022/>.
- Tomala, M., *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 roku. Dokumenty i materiały*, „Zeszyty Niemcoznawcze” 1995, z. 3/4.
- Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141 z późn. zm.
- Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi i członkami społeczności romskiej w latach 2009–2021.
- Żołądek, Ł., *Romowie w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia społeczno-gospodarcze” 2014, vol. 172, nr 12.

Paweł Popieliński – dr politologii, adiunkt w Zakładzie Studiów nad Niemcami w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. ORCID: 0000-0001-7137-813X

Andrzej Łuczak – mgr historii, dyrektor Instytutu Pamięci i Dziedzictwa Romów oraz Ofiar Holokaustu Związku Romów Polskich w Szczecinku. ORCID: 0000-0001-6128-5159